
سیمای انسان مختار در قرآن کریم

جبر و اختیار

نویسنده: دکتر سید محسن میر باقری

ویراستاران: مسلم رضایی - فاطمه ملکی

نشر محمد (ص)

نام کتاب:

سیمای انسان مختار در قرآن کریم جبر و اختیار

تألیف: دکتر سید محسن میرباقری

نوبت چاپ: اول، زمستان ۱۳۸۵

چاپ: آبنوس

قطع: وزیری

شمارگان: ۳۱۰۰

تعداد صفحات: ۲۰۰

لیتوگرافی: طیف نگار

قیمت: ۲۵۰۰ تومان

طراحی، امور کامپیوتر، عکاسی، ویرایش، تصحیح، نظارت بر مراحل آمادگی کتاب: آتلیه نشر محمد

به سرپرستی مدیران: حمیدرضا و سعید عالمگیر تهرانی

در پروژه تولید و پخش با همکاری ناھید فرشاد مهر، عادل علیزاده، عباس عسگری

به کوشش محمد عالمگیر تهرانی

دفتر مرکزی: هفت تیر، خیابان غفاری، پلاک ۷۳ طبقه سوم تلفن: ۸۸۳۰۹۷۵۷ دورنگار: ۸۸۸۱۱۳۸۱

دفتر فروش: خیابان ناصر خسرو، کوچه حاج نایب، پلاک ۲۰ تلفن: ۳۳۱۱۹۹۲۹ دورنگار: ۳۳۹۳۳۸۴۹

www.mohammadbook.com

فروشگاه اینترنتی نشر محمد

Email: info@mohammadbook.com

SMS 1000331199

شابک: ۹۶۴-۲۳۶-۰۸۱-۴

حق چاپ محفوظ است

سرشناسه:	میرباقری، محسن، ۱۳۲۸
عنوان و پدیدآور:	سیمای انسان مختار در قرآن کریم / محسن میرباقری
مشخصات نشر:	تهران، نشر محمد (ص) ۱۳۸۵
مشخصات ظاهری:	۲۰۰ ص: جدول
شابک:	964 - 336 - 081 - 4
یادداشت:	قیما
یادداشت:	چاپ قبلی: رایزان، ۱۳۷۸
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۲۰۰]، همچنین به صورت زیرنویس
موضوع:	جبر و اختیار -- جنبه های قرآنی
شناسه افزوده:	رضایی، مسلم، ویراستار
شناسه افزوده:	ملکی، فاطمه، ویراستار
رده بندی دیویی:	۴۶۵/۲۹۷
شماره کتابخانه ملی:	م ۸۵-۲۱۹۴۲

بسم الله الرحمن الرحيم

یادداشت

قرآن کریم، از هنگام نزول تا هم‌اکنون، سرچشمه پیدایش و سرمایه پرورش بزرگترین و پاکترین روحها، بلندترین همته‌ها، استوارترین اراده‌ها، عمیقترین افکار، عالیترین معارف، نغزترین ادبیات و دل‌انگیزترین هنرها در عرصه‌های گسترده و حوزه‌های گوناگون حیات فکری و فرهنگی و علمی و اجتماعی و ادبی و هنری مسلمانان در همه اکناف عالم و در بهنه تاریخ پر افتخار فرهنگ و تمدن اسلامی بوده است. از صورت و لفظ این گزیده کتاب الهی گرفته تا باطن و معنای آن، الهام‌بخش و زمینه‌ساز تجلی زیباترین و پاکترین و بدیعترین آفرینشهای بشری در طی چهارده قرن اخیر بوده است و، به یقین، هیچ‌یک از کتابهای آسمانی دیگر، از این حیث - و البته از هیچ حیث دیگر - شایسته مقابله و مقایسه با قرآن کریم نیست. ارادتمندان آستان مقدس قرآنی، هر یک به فراخور دانش و ذوق و توان خود، در بسط و نشر علوم و آداب قرآن کریم، عاشقانه و به اخلاص، همته‌ها کرده‌اند و زحمته‌ها دیده‌اند و باقیات صالحات بسیار از خود برجا نهاده‌اند و از این خوان گسترده و فناپذیر الهی توشه تقرب به ساحت رضای ربوبی برگرفته‌اند. آنچه، به توفیق الهی، در طی تاریخ اسلام، در قرائت و ترتیل، در خوشنویسی و تذهیب، در کتاب‌آرایی و تجلید، در بحث و تحقیق و ترجمه و تفسیر و تعلیم و تبلیغ کلام‌الله مجید صورت گرفته و اثری از آن باقی مانده، گنجی بس شایگان و گرانقدر است که، چون شجره‌ای طیبه، اصل آن استوار است و شاخه‌های آن در آسمان ملک و ملکوت، تا ابدالآباد، به اذن الهی، دمام، بر و بار می‌افشاند و عالم و آدم را، در سایه‌سارِ پر هیبت و حرمت خود، کرامت و نعمت و معرفت می‌چشاند.

از توفیق بزرگ خدمتگزاری به ساحت قدس قرآن کریم، شمه‌ای نیز، به لطف و منت الهی، نصیب حوزه معاونت فرهنگی و پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی شده است تا تحت اشراف و مدیریت جناب آقای احمد مسجدجامعی، قائم مقام محترم وزیر و معاون امور فرهنگی و پژوهشی آن وزارتخانه، سهمی، گرچه اندک اما شایسته، در ارائه و معرفی برخی از آثار و فعالیتهای برگزیده در این زمینه داشته باشد. برگزاری «نمایشگاه قرآن کریم»، که از سال ۱۳۷۲ / ۱۴۱۴ همه ساله در ماه مبارک رمضان صورت می‌گیرد و هر سال بر دامنه و حجم و تنوع آن افزوده می‌شود، معرفی خادمان برجسته قرآن کریم، برگزاری مجامع و همایشهای علمی در موضوعات قرآنی و نشر آثار علمی و فرهنگی و هنری درباره قرآن، از جمله اقدامات انجام گرفته در این زمینه بوده است؛ و امید که به شرف قبول باری نایل آید و به فضل الهی ادامه یابد. از آن میان، گردآوری و تدوین و نشر مباحث و تحقیقات انجام شده در موضوعات معارف مختلف

قرآنی، پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشگاهی و آثار ادبی و هنری و جز آنها، به جهت ماندگاری و شمول تأثیر، از اهمیت بیشتر برخوردار است. از این رو، «دبیرخانه نمایشگاه قرآن کریم» با استفاده از صاحب‌نظران فرهنگی و هنری، به ارزیابی و انتخاب آثار مناسب و انتشار آنها از سوی ناشران مختلف مبادرت کرده است. از مجموعه «آشنایی با معارف قرآن کریم» تاکنون چند اثر منتشر شده است و آثاری در دست تدوین و انتشار است. کتاب حاضر نیز از جمله این آثار است.

بدین وسیله، ضمن یادکردی به احترام از مرحوم طاهر حدیثی - مدیر اجرایی چند دوره از نمایشگاه قرآن کریم - از یکایک آنان که در طی مراحل مختلف این کار مشارکت داشته‌اند، به‌ویژه جناب آقای مسجدجامعی، بنیان‌گذار و رئیس محترم این نمایشگاه، صمیمانه سپاسگزاری می‌شود و توفیق روزافزونشان را در خدمت به ساخت مقدس قرآن کریم و نشر علوم و معارف آن از درگاه لایزال الهی خواستار است.

دبیرخانه نمایشگاه قرآن کریم

بسم الله الرحمن الرحيم

انسان اشرف مخلوقات است چون دارای اندیشه و مسئول رفتارهای خود می‌باشد. جهان‌آفرین، انسان را کرامت بخشید و او را عقل عنایت فرمود؛ و رسولانی جهت هدایت انسان به راه تعالی و حکمت و عشق برگزید تا بشر مختار را رهنمون باشند. آنها که راه الهی پیش گرفتند به معرفت رسیدند و در درجات بالا سیر کردند و معشوق به عقل آنها، عشق را هدیه داد تا هیچ مصیبتی بر آنها قادر به اینکه عشقشان را به خدا کمرنگ کند وجود نداشته باشد و آنها، محکم و استوار و عاقلانه و عاشقانه می‌مانند تا به ملاقات حق تعالی بروند، و می‌دانند که با عنایات حضرت حق و انتخاب خودشان، بدین جایگاه رسیده‌اند.

و اما گروهی می‌پندارند که چنین نیست و هرچه هست در ید خداست. البته این پندار، صحیح است ولی قسمتی از حقیقت در آن اظهار نشده و تفکر غیر عاقلانه خود را که در انتخاب راه به اشتباه رفته‌اند، به نام خدا می‌گذارند و از همه رسولان و کتاب‌های آسمانی مخصوصاً «قرآن عظیم» بدون تعقل می‌گذرند.

و اما کتاب حاضر «سیمای انسان مختار در قرآن (جبر و اختیار)» از استاد گرامی جناب آقای دکتر «سید محسن میرباقری» پاسخگوی تمام سؤالات و ابهامات تمامی جویندگان این بحث شگفت‌انگیز خواهد بود.

ورنه می‌گردد به ناخواه این فلک

اختیار آمد عبادت را نمک

با درود بر عاشقان الهی

محمد عالمگیر تهرانی

فهرست

۱۳	مقدمه
	بخش اول: قضا و قدر الهی
۱۹	فصل اول - فراگیر بودن تقدیر الهی در تمامی پدیده‌ها
۲۰	جریان تقدیر در آفرینش
۲۰	الف - در تقدیر کلی عالم:
۲۰	ب - خلقت هفت آسمان و زمین:
۲۰	ج - خلقت ماه و خورشید و جریان تقدیر در مورد آنها:
۲۱	د - امکانات زمین تماماً مقدر و حساب شده است:
۲۲	فصل دوم - خلقت انسان و تقدیر الهی
۲۲	تقدیرات الهی در خصوص زندگی انسان
۲۳	فطرت انسانی تغییر نمی‌نماید
۲۴	تقدیرات فردی و جمعی برای انسان در عالم بالا رقم زده می‌شود
۲۴	میزان حیات و بقا در زندگی دنیا
۲۵	اجل مسمی
۲۵	اجلی که به صورت حادثه است
۲۶	تقدیرات الهی و رزق انسانی
۲۷	مقدر بودن معیشت
۲۸	روزی‌های حرام
۲۹	رزق تکوینی
۲۹	رزق تشریعی
۳۰	ابتلا و امتحان
۳۲	ویژگی‌های زندگی دنیا:
۳۲	محدودیت نعمتها و امکانات رزق
۳۲	عجین بودن با ابتلائات و حوادث خیر و شر
۴۰	فصل سوم - زمان سرنوشتها و علت آنها:
۴۰	الف - شب قدر یا شب تعیین سرنوشت‌های سالانه:
۴۰	ب - ارتباط اعمال بشر با سرنوشتها:
۴۲	فصل چهارم - مأمورین اجرای تقدیرات
۴۶	ثبت حوادث در کتاب
۴۸	فصل پنجم - تغییر و تبدیل در تقدیرات الهی

۴۸	۱- آیا در قضا و قدر الهی تغییر صورت می‌گیرد؟
۴۹	۲- قرآن کریم و مسأله بداء:
۵۱	۳- توجیه مسأله بداء
۵۲	۴- بداء و علم الهی
۵۳	۵- اثر اعتقاد به بداء
۵۶	فصل ششم- رابطه تقدیر با هدایت و ضلالت
۵۶	اندیشه‌های مختلف در زمینه هدایت و ضلالت
۵۶	۱- اعتقاد جبر یون
۵۷	۲- اعتقاد قائلین به تفویض (قدر یون)
۵۷	۳- امر بین الامرین
۵۸	فصل هفتم- مسأله اختیار (امر بین الامرین):
۶۰	قرآن و مسأله اختیار انسان (امر بین الامرین)

بخش دوم: اختیار و آزادی انسان

۶۷	فصل اول- دوران‌های وجودی انسان
۷۱	فصل دوم- بررسی اختیار انسان در چهار دوران
۷۱	● دوران اول: قبل از زندگی دنیا
۷۱	خلقت آدم و اعلام به ملائکه
۷۳	مقایسه بین انسان و ملائکه
۷۳	نمونه‌ای از اختیار انسان در ماجرای حضرت آدم (ع):
۷۵	عوامل اختیار
۷۹	آیه میثاق
۸۲	آیه عرضه امانت
۸۳	● دوران دوم: حیات دنیوی و مسأله اختیار انسان
۸۳	تدارک زندگی دنیا برای آزمایش
۸۵	عوامل آزمایش در زندگی دنیا
۸۵	محدودیت نعمت‌ها و امکانات زندگی دنیا
۸۶	وجود ابتلائات
۸۹	خلقت انسان در دنیا متناسب با آزمایش
۸۹	خلقت از نطفه امشاج:
۸۹	ویژگیهای مثبت انسان:
۹۰	ویژگیهای منفی:
۹۴	قرار دادن ابزار و امکانات به خاطر آزمایش
۹۴	هدایت الهی

آیاتی که دلالت کامل بر اختیار انسان دارند	۹۷
دعوت انسان به مکتب انبیا	۹۷
مدح و ذم قرآن کریم از انسان	۹۸
مسئولیت انسان و آیات مربوطه	۱۰۱
رابطه اعمال انسان با مشیت خود او در آیات قرآن کریم	۱۰۲
اعمال بشر و پیآمدهای آن	۱۰۵
اختلاف افعال الهی با فعل مخلوق	۱۰۶
دستور به استعانت از پروردگار	۱۰۷
دستور بر توبه	۱۰۷
اعترافات اولیای الهی	۱۰۸
آیات هدایت و اضلال پروردگار	۱۰۹
تکلیف انسان	۱۱۰
آیات مربوط به هدایت و اضلال	۱۱۰
بطلان اندیشه جبر	۱۱۳
انواع هدایتها و ضلالتها	۱۱۳
هدایت عمومی برای همه موجودات (هدایت تکوینی عام):	۱۱۳
هدایتهای ویژه الهی برای انسان:	۱۲۰
اضلال پروردگار متعال:	۱۲۳
مهر زدن بر دلها	۱۳۲
اغوا	۱۳۵
هدایت همه موجودات:	۱۳۷
انسان و هدایت الهی:	۱۳۸
محرومیت از هدایت:	۱۳۹
قراردادن پاره‌ای از عوامل ضلالت از سوی خدای سبحان	۱۴۰
عوامل درونی	۱۴۰
عامل مهم خارج از وجود انسان	۱۴۰
مسأله شیطان	۱۴۰
چند مطلب پیرامون شیطان	۱۴۲
وجود شیطان منافی تکلیف و اختیار نیست	۱۴۷
زمینه سازی خداوند برای هلاکت امته	۱۴۸
اختیار انسان و امور مربوط به سرنوشت	۱۵۴
کتاب سرنوشت:	۱۵۵
پرونده عمل	۱۵۷
نتیجه کلاس آزمایش و دوران اختیار:	۱۶۱

۱۶۳	● دوران سوم: برزخ
۱۶۴	وضعیت افراد مختلف در سكرات مرگ
۱۶۴	تقاضای رجعت در هنگامه مرگ
۱۶۵	● دوران چهارم: انسان در قیامت
۱۷۵	مسأله اختیار و اشكالهای جبریون
۱۷۵	اشكال اول: توحید در خالقیت یا عمومیت قدرت الهی
۱۸۴	اشكال دوم: اراده خداوند و افعال انسانی
۱۸۶	اراده الهی از دیدگاه احادیث
۱۸۹	اراده تکوینی و تشریعی
۱۹۱	بررسی مشیت و اراده الهی از کتاب و سنت
۱۹۵	فراگیر بودن علم الهی و مسأله اختیار
۱۹۶	پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی:
۱۹۷	پاسخ حکمای اسلامی
۲۰۰	منابع

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا وَرَبِّنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

خدای سبحان فرموده است: «ثُمَّ جَعَلْنَا نَا عَلَى الْأَرْضِ زَيْنَةً لَهَا لَنَتَبَلُّوهُمُ أَنِّي مُمْسِكُ الْعِمْلَ»^۱ (ما همه امکانات و اشیاء روی زمین را زینت و زیبای آن قرار دادیم تا مردمان را بیازماییم که کدامیک نیکوکارترند)

و قرآن کریم می‌فرماید: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا...»^۲ (خدایی که مرگ و زندگی را آفرید - و با زنده ساختن، شما را به زندگی دنیا آورد و با میراندن، شما را از آن خارج می‌سازد - تا شما را بیازماید که کدامیک نیکوکارتر خواهید بود.)

آیات فوق - و آیات بسیار دیگری - گویای آن است که خدای سبحان، دنیا را در جهت محیطی آموزشی تدارک دیده‌است، در این محیط آموزشی، افراد بشر در حکم دانش‌آموزانی هستند که به نوبت بدان راه می‌یابند و تحت آموزش و آزمون قرار می‌گیرند، انبیاء الهی و اوصیاء آنها معلمان و مربیان این مدرسه هستند. خدای رحمان خود سرپرستی و نظارت بر این مدرسه و محیط را برعهده گرفته‌است، و در این راستا امور زیر را به انجام می‌رساند.

• امکانات مدرسه دنیا را به میزان لازم تدارک نموده و آنچه برای زندگی بشر ضرورت دارد در اختیار او قرار می‌دهد، البته در حد و اندازه‌ای معین و همراه با محدودیت^۳ و در عین حال پرجلوه.

• افراد بشر را با گرایش‌های دوگانه - ملکوتی و حیوانی - به این محیط آموزشی وارد می‌سازد تا با تمایلات مختلف خواسته‌های گوناگونی در وجود آنها پدید آید و در معرض گزینش و آزمون قرار گیرند.^۴

• وظائف و تکالیف محول‌شده به انسان را در این دوران در قالب شریعت‌های آسمانی به آنها عرضه می‌دارد و آنها را موظف به انجام اعمالی نموده و از انجام کارهایی نهی می‌فرماید.

• انسان در امور خویش با نوعی دوگانگی مواجه می‌شود، زیرا از طرفی خدای رحمان افراد بشر را به تلاش در امرار معاش فراخوانده و فرموده است:

«وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ»^۵ (ما شب و روز را دو آیت و نشانه قرار دادیم، آیت شب را ناپیدا و آیت روز را روشنی بخش قرار دادیم تا شما فضلی از پروردگارتان را جویا شوید). و از طرفی تقسیم روزی را خود برعهده گرفته و

۱. ملک / ۲.

۲. کهف / ۷.

۳. «وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ، مَوْمِنُونَ / ۱۸». و «وَأَنَّا كَاشِفُو الْعُقَدِ، قَدَرٍ / ۲۹».

۴. «وَأَنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نَظْفٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ، دَهْرٍ / ۲».

۵. اسراء / ۱۲.

اعلام نموده که: «...نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ قَوْقُ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ...»^۱ (ما معیشت آنها را در حیات دنیا در میانشان تقسیم کردیم و بعضی از آنان را نسبت به بعضی دیگر درجاتی بالاتر قرار دادیم...) و نیز فرموده است: «لَأَنْ رَّبِّكَ يُبَسِّطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ كَافً بِعِبَادِهِ خَيْرًا بَصِيرًا»^۲ (بی گمان پروردگار تو برای هر که بخواهد روزی را گشاده یا تنگ می گرداند، به درستی که او به - حال - بندگانش آگاه و بیناست). جالب توجه است که وقتی قرآن می فرماید تقسیم روزی و کم و زیاد آن به تقدیر الهی است، انسان با احساس خویش و با تجربه ای که در زندگی دارد آن را دقیقاً صحیح و حق می یابد و درجایی هم که می فرماید شما خود باید روزی را جستجو کنید، باز انسان می یابد که حق همین است و نوعاً بدون تلاش فراهم نمودن معیشت میسر نخواهد بود و می یابد که تلاش بیشتر انسان کاملاً اثربخش است. در عین حال خواه ناخواه سؤالی در ذهن انسان پدیدار می شود و آن اینکه بالاخره روزی انسان تقدیر الهی است، یا حاصل تلاش خود اوست؟ و جمع این دو چگونه ممکن است؟

● این پرسش و یا ابهام تنها در امر معیشت نیست، بلکه در ازدواج نیز چنین است، افراد مؤمن از طرفی می دانند که در این امر تقدیرات الهی نقش اساسی دارد و از سویی خود را موظف به تحقیق و بررسی می دانند و می دانند که تلاش آنها در این امر و دقت در تصمیم گیری اثربخش بوده است. توجه به این امور گاه موجب سؤالی جدی می شود که کار به دست انسان است یا به تقدیر خدای رحمان.

این پرسش و ابهام در سایر امور زندگی از قبیل عزت و ذلت، قدرت و ضعف، موفقیت هایی که در روابط و امور اجتماعی حاصل می شود و ... همچنان جاری است. قرآن کریم می فرماید: «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَ تَعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَ تُدْكِ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَي كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۳ (بگو خدایا تویی که فرمان فرمایی. هر کس را که خواهی فرمانروایی بخشی و از هر که خواهی فرمانروایی را باز ستانی، هر که را که خواهی عزت بخشی و هر که را خواهی خوار گردانی، همه خیرها به دست توست و تو بر هر چیز توانایی). و از طرفی در حدیث می خوانیم «عَزَّ مَنْ قَنَعَ وَ ذَلَّ مَنْ طَمَعَ» (هر کس قناعت ورزد عزیز می شود و هر کس دست طمع پیش دیگران دراز کند ذلیل و خوار می گردد).

● این سؤال و ابهام از آن جا جدی می شود که پای هدایت و ضلالت به میان می آید. سؤال این است که آیا انسان در پویندن راه هدایت و انجام تکالیف الهی خود تصمیم می گیرد و همه کاره خود اوست و یا اینکه در این امر هم سرنوشتی از پیش تعیین شده دارد؟ اگر انسان کاملاً آزاد است و دارای اختیار، پس چرا گفته شده «خدا هر که را بخواهد هدایت می کند و هر که را بخواهد گمراه می نماید»^۴ مضافاً بر اینکه علم و اراده الهی، که بر همه امور غالب است، چگونه جایی برای اراده و اختیار انسان باقی می گذارد. و اگر گفته شود راه عمل انسان از پیش تعیین شده و قلم تقدیر بر آن جاری گشته است، در این صورت مشکل بالاتری پدیدار می شود و این سؤال مطرح می شود که پس چرا مسؤولیت را متوجه انسان کرده اند و در برابر کفر و

عصیان او را عقوبت می‌کنند؟

اینها و دهها سؤال و ابهام دیگر از اموری است که افراد یشر اعم از دانشمندان و افراد معمولی نسبت به آنها حساسیت ذهنی داشته و دارند. عموم متدینین هم از متون وحی و هم در تجربه با این دوگانگی مواجه می‌شوند و تا آنجا که برخوردی فطری و طبیعی با مسائل دارند نوعاً با مشکلی مواجه نمی‌شوند و به طرفین قضیه - تقدیر الهی و اراده انسان - اعتقاد دارند و با این اعتقاد دست به دعا برمی‌دارند و از خدای رحمان خیر و عافیت می‌خواهند. اما همینکه بخواهند در این زمینه به فکر و اندیشه پردازند ابهامی جدی احساس می‌کنند و به حق باید گفت مسائل مربوط به قضا و قدر و جبر و اختیار همچون دریای ژرفی است که ورود به آن آسان است اما خروجی مشکل دارد. و در عین حال مسأله به گونه‌ای است که نمی‌توان از آن صرفنظر کرد، زیرا به هر حال در افکار و زبانهای عام و خاص همواره مطرح بوده و هست.

آنچه را که نگارنده این سطور بدان اعتقاد دارد این است که روشن‌ترین و گویا ترین بیان‌ها در زمینه‌های فوق در متن قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام آمده است و اگر مباحث کتاب و سنت در دسته بندی روشنی ارائه گردد بدون شک مشکلی باقی نخواهد ماند. در مباحث قرآن کریم دو مسأله از یکدیگر قابل تفکیک است، این دو عبارتند از "مسائل مربوط به سرنوشت" و "مباحث مربوط به اعمال تکلیفی انسان". آنچه تعیین آن از طرف خدای رحمان است عمدتاً درباره حوادث مربوط به سرنوشت انسان است، اما اعمال تکلیفی انسان پرونده‌ای جدا دارد. دو مورد سرنوشت مقدرات سالیانه انسان در شب قدر تعیین می‌گردد و قبل از بروز حادثه مشخص می‌شود، اما اعمال انسان در حین انجام عمل و یا پس از آن ثبت می‌شود. در قرآن کریم شب قدر به عنوان شبی اعلام شده است که در آن همه امور تعیین می‌شود و برای هر امری حسابی جداگانه باز می‌گردد. اما بر مقدرات در شب قدر دو قید زده شده است که قابل توجه و دقت است. در این باره در سوره دخان می‌خوانیم :

«وَأَنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْمُبَارَكَةِ أَهْلًا كُنَّا مُنذِرِينَ فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ أَمْرًا مِّنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ»
(ما قرآن را در شبی مبارک فرو فرستادیم، ما هشدار دهنده‌ایم در این شب هر امری حکیم جداگانه تدبیر می‌گردد، امری - که - از ناحیه ما باشد...)

این شب مبارک همان شبی است که «لَیْلَةُ الْقَدَر» نامیده شده است. در این شب همه امور مورد تقدیر واقع می‌شوند و حسابی مستقل برای آنها باز می‌شود اما با دو قید.

الف - همه اموری که از طرف خدای رحمان مقدر می‌شوند حکیمانه هستند. از اینرو افعال انسان که زشت و زیبا دارد و همه آنها حکیمانه نیست در شب قدر تعیین نمی‌شود.

ب - عبارت **«أَمْرًا مِّنْ عِنْدِنَا»** قید روشنی است این امور حکیمانه همانها هستند که خدا تقدیر می‌کند ولی اعمال بندگان توسط خود آنها تعیین می‌شود، آنها خود می‌خواهند که چه کنند، خود تصمیم می‌گیرند و خود اقدام به عملی می‌کنند (البته به حول و قوه الهی) از اینرو اعمال افراد بشر از خود آنها است.

توجه به مباحث فوق این نکته را روشن می‌کند که مسأله جبر و اختیار درباره اعمال تکلیفی انسان قابل طرح است. در اعمال تکلیفی انسان است که اگر جبر باشد و از طرف خدا تعیین شود هم اعمال ناروا به خدا برمی‌گردد و هم کیفر او ظالمانه قلمداد می‌شود، اما در مقدرات انسان، خدای رحمان بر اساس مبانی کاملاً حکیمانه تصمیم می‌گیرد و حوادث خیر و شر را در زندگی انسان پدیدار می‌کند و هیچ مشکلی هم

طرح نخواهد بود.

قرآن کریم درباره مشیت، اراده، تقدیر و قضای امور از طرف خدای رحمان به تفصیل سخن گفته است و درباره اجل و سرآمد حوادث، اذن الهی در همه امور، نکات لطیفی را بیان فرموده است. درباره کتاب سرنوست و پرونده اعمال انسان، درباره لوح محفوظ، ام‌الکتاب و کتاب مکنون الهی، اشارات قابل توجهی دارد و همچنین درباره محو و اثبات تقدیرات و مسأله بده به روشنی سخن گفته است. و تفصیل این مباحث در سنت آمده است، توجه به مجموعه این مسائل قرآنی و روائی بایی از معارف الهی را بر روی انسان می‌گشاید و اندیشه‌ای بدون ابهام و روشن در ذهن آشنای با قرآن پدیدار می‌کند.

توجه به اهمیت مسأله قضا و قدر و جبر و اختیار و مباحث قرآنی در این زمینه، انگیزه فراهم شدن مجموعه‌ای است که در پیش روی خواننده گرانقدر است. در این نوشتار سعی بر آن بوده که:

الف - مباحث بر محور آیات قرآن کریم تنظیم گردد و مورد ارزیابی قرار گیرد و از روایات و گاه مسائل عقلی در توضیح آیات استفاده شود.

ب - حتی‌المقدور همه اشکالاتی که در زمینه فوق مطرح است آورده شود و پاسخ روشنی ارائه گردد. (خصوصاً از دیدگاه کتاب و سنت)

ج - مباحث طی دسته‌بندی روشنی ارائه گردد و در این ارتباط بسیاری از مباحث قرآنی در قالب جدول ارائه شده تا دسته‌بندی کاملاً روشن باشد.

ارائه مباحث عمدتاً در سه بخش کلی صورت گرفته که عبارت است از:

□ بخشی پیرامون قضا و قدر الهی. در این بخش مسأله مشیت، اراده و تقدیرات الهی مطرح شده و مسأله بده به تفصیل مورد بحث واقع شده است.

□ در بخش دوم مسأله هدایت و ضلالت و آزادی و اختیار انسان از دیدگاه قرآن کریم ارزیابی شده و دورانی‌های وجودی انسان در ارتباط با اختیار مورد بحث قرار گرفته است.

□ در بخشی دیگر به اشکالات عقلی در زمینه اختیار انسان پرداخته شده و مباحثی همچون علم و اراده الهی و عدم منافات آنها با اختیار انسان مورد بررسی قرار گرفته است.

از خوانندگان محترم تمنی داریم که ضمن چشم‌پوشی از لغزشهای ناخواسته، با تذکر خویش نگارنده را مورد امتنان قرار دهند و در رفع نواقص کمک نمایند.

از درگاه با عظمت ربوبی امید آن است که با لطف عمیم خود این تلاش سیر را از بنده بی‌مقدار پذیرا گردد و در هدایت قلبها به سوی قرآن و عترت آن را اثربخش گرداند و خطاهای کثیر این بنده را مورد عفو قرار دهد که او آمرزنده‌ای است مهربان. و اگر این اثر حکم ران ملخنی را داشته باشد آن را به پیشگاه با عظمت امام عصر روحی له‌الفداء تقدیم می‌دارم.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه اُنیب